

УДК 821.111:821.161.2(09)

Школа І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет
ireneshkola@gmail.com

“ДОН КІХОТ” М. СЕРВАНТЕСА: ЕВОЛЮЦІЯ КРИТИЧНОЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ РЕЦЕПЦІЇ

Анотація

Стаття присвячена аналізу специфіки рецепції та інтерпретації роману М. Сервантеса “Дон Кіхот” в літературно-критичному дискурсі. Хронологічно розглянуто основні тенденції оцінки роману “Дон Кіхот” у світовому письменстві та літературознавстві, розкрито їх специфіку та визначено чинники, що впливали на зміну ставлення до сервантесівського твору протягом усієї історії його рецепції. На цій основі, враховуючи зміну наукової парадигми, виникнення на початку ХХ ст. нових теорій і підходів до тлумачення художніх текстів, уточнено етапи сприйняття твору іспанського письменника митцями і науковцями з часу першої публікації роману і до наших днів.

Ключові слова: феномен, образ, діалог культур, традиційні структури та образи, рецепція.

Summary

The article is devoted to the analysis of the specificity of the reception and the interpretation of the novel “Don Quixote” in the literary and critical discourse. The author investigates the main tendencies of criticism of the novel “Don Quixote” in the world literature and literary studies chronologically, reveals their specifics and determines the factors, influenced the change in the attitude to the Cervantes’ work throughout the history of its reception. Taking into account the change of the scientific paradigm, the emergence of new theories and approaches to the interpretation of artistic texts in the early twentieth century, the researcher clarifies the stages of the perception of the work of the Spanish writer by the artists and scholars since the first publication of the novel and to this day.

Key words: phenomenon, image, the dialogue of cultures, traditional structures and images, receptive.

Довготривала традиція інтерпретації та реінтерпретації іспанського роману засвідчує його актуальність у минулому та на сучасному етапі літературного розвитку. Він став джерелом мотивів, образів та сюжетів для митців багатьох поколінь, а образ головного героя з часом перетворився на аксіологічний символ, своєрідну філософсько-психологічну матрицю, яку автори переносять у певну епоху на національний ґрунт.

У критичній літературі склалася певна традиція інтерпретації цього роману і саме відсутність аналізу поступової еволюції поглядів на сервантесівський твір актуалізувала подану в заголовку тему. У цьому контексті метою нашої роботи є дослідження динаміки критичної та літературної рецепції роману “Дон Кіхот”.

Серед значної кількості досліджень виокремлюємо, на наш погляд, найвагоміші. Так, Е. Ауербах, Д. Затонський, В. Кожинов, Є. Мелетинський, М. Підаль, Л. Пінський, В. Шкловський досліджували загальні особливості, жанрову природу та роль твору видатного іспанця у формуванні жанру роману. Відомі письменники (Ф. Достоевський, І. Тургенєв), філософи (А. Мачадо, В. Липинський, Х. Ортега-і-Гассет, М. де Унамуно) та літературознавці (А. Нямцу, А. Красноглазов, С. Піскунова, О. Светлакова, Г. Степанов, М. Фуко, Г. Церна, А. Штейн, Н. Ейдельман) здебільшого приділяли увагу особливостям поетики твору та образу головного героя, що став традиційним.

Т. Артамонова, Ю. Айхенвальд, В. Багно та Г. Біла досліджували специфіку російського кіхотизму та побутування образу Дон Кіхота в російській літературі. “Меніпейність” твору М. Сервантеса стала напрямом наукових шукань М. Бахтіна та С. Піскунової, причому М. Бахтін не тематизував Дон Кіхота, розглядаючи образ виключно в культурно-міфологічному просторі у зв’язку з твором Ф. Рабле “Гаргантюа і Пантагрюель”. О. Светлакова проаналізувала особливості хронотопу сервантесівського роману, Л. Пінський, орієнтуючись на роман “Дон Кіхот”, запропонував для сучасної наратології розмежування понять сюжет-фабула та сюжет-ситуація. С. Піскунова та А. Родрігез, продовжуючи дослідження, розпочате іспанським літературознавцем А. Редондо, розглядали роман М. Сервантеса в контексті язичницьких, християнських та світських свят і ритуалів, а Г. Діас-Плаха та В. Геворкян зосередили увагу на театральності твору. Така різноманітність досліджень свідчить про неабияку популярність “Дон Кіхота” не тільки серед письменників, а й критиків, дослідження яких суттєво розширили та доповнили спектр наукових тлумачень роману.

Українське літературознавство, на відміну від російського, де серваністика є більш популярною, крім праць Д. Донцова та Ю. Шереха, обмежується дослідженнями О. Пронкевича, який інтерпретує образ Дон Кіхота у вітчизняній літературі як приклад українського націотворення, Н. Копистянської і Н. Тодчук, увага яких зосереджена на особливостях хронотопу іспанського роману, та Г. Церни й М. Гнатюк, які аналізують окремі прояви рецепції образу головного героя в українській літературі 20-х років ХХ ст.

Чимало уваги роману іспанського письменника приділили англомовні зарубіжні науковці. Американська й британська літературознавчі школи представлені значною кількістю наукових розвідок, що стосуються роману М. Сервантеса та його подальшої інтерпретації у світовій літературі. Так, Ф. Вальдо, О. Велш, Е. Дадлі, А. Клоуз, Г. Менсін, Е. Ноулз, Дж. Парр та Д. Фернандез-Морера досліджували факти рецепції роману “Дон Кіхот” в англомовному світі. Дж. Ардайла та Е. Каскарді аналізували вплив твору М. Сервантеса на

британську літературу. Американський науковець Дж. Аллен простежив історію критичної рецепції роману “Дон Кіхот”, К. Бритт прагнув осмислити явище кіхотизму в іспанській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., а канадський дослідник українського походження О. Романишин, розглядаючи іспанську тему у вітчизняній літературі, наприкінці 80-х років ХХ ст. видав книгу, в якій подається бібліографічний і тематичний огляд побутування образу Дон Кіхота в українській літературі. На той період учений нарахував понад 60 вітчизняних творів, автори яких так чи інакше зверталися до роману М. Сервантеса.

Отже, завдяки своїй внутрішній глибині, полівалентності та багатогранності закладених смислів роман “Дон Кіхот” дозволяє такі різноманітні дослідження та тлумачення, що залежать не тільки від культурного рівня, соціально-політичних умов епохи-реципієнта, а й особистісних настанов та прагнень автора. Запозичені елементи піддаються різного ступеня трансформації, переносяться на інший національний ґрунт, осучаснюються, ускладнюються оригінальними сюжетними колізіями тощо. Найголовніше те, що ці елементи упізнаються не тільки типологічно, викликаючи прямі асоціації з головним чи другорядними героями сервантесівського роману або його структурно-композиційними компонентами. З кожною епохою інтерпретація роману “Дон Кіхот” збагачувалася та ускладнювалася. Поступовий розвиток суспільства, виникнення нових наук та їх напрямів, соціально-політичні зрушення призвели до глибшого осмислення цього твору та виявлення прихованих смислів. Змінювався й інтерес літературознавців. У різні епохи на перший план виходили книга, образ, композиція або постать автора.

Літературознавці (Г. Діас-Плаха, Ф. Родригес Марин, Н. Пасхарьян, Л. Потьомкіна) виділяють два етапи інтерпретації роману М. Сервантеса. Перший, докладно описаний Ф. Родригесом Марином, охоплює ХVІІ–ХVІІІ ст. і характеризує період, коли Дон Кіхота сприймали виключно як комічного персонажа, тобто буквально, як на це вказує сам автор у пролозі та в останньому розділі твору: “... я не мав іншого бажання, як тільки викликати у людей оскому до брехливих і несвітських історій, у лицарських книгах приточуваних...” [7, 462]. Виключно комічним героєм був Дон Кіхот і для представників раннього англійського Просвітництва (Д. Дефо та Дж. Аддісона). Головного героя М. Сервантеса сприймали в цей період у негативному ракурсі, вбачаючи в ньому тільки безумця, який втратив розум після читання лицарських романів. Однак передчуття того, що роман М. Сервантеса – щось більше, ніж здається читачам та критикам, існували вже тоді. Іспанський просвітник Хосе де Кадальсо-і-Васкес в “Марокканських листах” (1789) писав про книгу “Дон Кіхот”: “Я читав її, і вона жодною мірою мене не розчарувала; однак мені не дає

спокою думка, що смисл її, що лежить на поверхні, один, а справжній – інший, значно відмінний від першого...” [9, 224].

У наступні роки, як це не парадоксально, вищезазначені риси сервантесівського героя характеризували його як людину героїчну та піднесену. Переворот у поглядах на роман “Дон Кіхот” відбувся під впливом німецьких романтиків (Г. Гейне, Новаліса, Ф. Шлегеля, Ф. Шеллінга), які типологізували образ головного героя. Саме з цього часу, за визначенням Г. Діаса-Плахи, Н. Пасхарьян та Л. Потьомкіної, починається другий етап сприйняття твору М. Сервантеса. Романтики надали образу Дон Кіхота трагічності та тлумачили його як уособлення нездоланної суперечності між грубою реальністю та творчою мрією. З погляду прихильників цього напрямку, образ головного героя М. Сервантеса втілює ідею суб’єктивності істини і велич цього лицаря – у заздальгідь провальному прагненні практичної реалізації свого ідеалу. Для Новаліса та Ф. Шлегеля головне у творі М. Сервантеса – прояв двох життєвих явищ: поезії, яку являє собою Дон Кіхот, та прози, що простежується в образі Санчо Панси. Як слушно зауважує Ф. Шеллінг, аналізуючи роман “Дон Кіхот”, іспанський письменник на основі матеріалу свого часу створив історію Дон Кіхота, який, як і Санчо, має риси міфологічної особистості [8].

Традиція романтичної інтерпретації твору М. Сервантеса була успішно продовжена в Росії І. Тургенєвим, для якого головний герой роману “Дон Кіхот” – “дух світлий, веселий, наївний”, був лицарем невичерпного ентузіазму, безкорисливого подвигу [5, 15]. У статті російського письменника “Гамлет і Дон Кіхот” (1860) останній уперше осмислюється як борець. І. Тургенєв вважає, що “Дон Кіхот виражає собою жертвність, рішучість та віру у щось вічне, істинне. Життя він цінує настільки, наскільки воно може служити засобом втілення ідеалу та справедливості” [5, 7].

Особливою в російській культурній свідомості того періоду є оцінка “Дон Кіхота” Ф. Достоевським, який серед російських митців був чи не найбільшим прихильником роману М. Сервантеса. Письменника насамперед цікавили морально-етичні та філософські проблеми твору, що мають загальнолюдське значення. З Дон Кіхотом він порівнював Росію, наділивши сервантесівського героя трагічно-містичними почуттями, властивими народу цієї країни, та вбачав у іспанському ідальго такі риси, як жертвність та ідеалізм.

Вагомий внесок у дослідження твору М. Сервантеса зробив також інший російський письменник та критик В. Белінський, акцентуючи увагу на реалістичності роману “Дон Кіхот”, історичній конкретності та типовості його образів-персонажів. Як зазначав дослідник, кожна людина певною мірою є Дон Кіхотом, але більш за все бувають Дон Кіхотами люди з палкою уявою, благородним серцем, навіть із сильною волею та

розумом, але без відчуття дійсності [2]. При всій відмінності тлумачень російські письменники, на нашу думку, сходилися на тому, що Дон Кіхот є загальнолюдським символом усього ідеалістичного й героїчного в людині. Вони вбачали в образі сервантесівського лицаря борця за загальнолюдські цінності, здатного на безкорисливі вчинки.

Другий етап романтичного прочитання роману М. Сервантеса, з позиції Г. Діаса-Плахи, Ф. Родригеса Марина та Н. Пасхарьян, панує в серваністиці та читацькому середовищі починаючи з XIX ст. й дотепер. С. Піскунова, на відміну від них, пропонує говорити не про етапи, а про варіанти прочитання твору [3]. Однак її пропозиція, вважаємо, не дуже відрізняється від думки попередніх літературознавців. На погляд дослідниці, всі варіанти інтерпретації роману, що виникали протягом його чотирьохсотлітньої історії, так чи інакше тяжіють до двох протилежних підходів: один акцентує виключно комічний бік пригод Дон Кіхота та Санчо, а другий базується на тому, що за зовнішнім комізмом різноманітних ситуацій приховано серйозний, якщо не трагічний зміст, що змушує читача не стільки сміятися над Лицарем з Ламанчі, скільки співчувати йому [3, 147]. При цьому С. Піскунова виділяє також трагікомічний підхід, що є поєднанням двох перших.

Подібну позицію займає В. Багно. Літературознавець окреслив у російській літературі три діаметрально протилежні лінії інтерпретації: Дон Кіхота Ламанчського – “це відсутність такту дійсності” (В. Бєлінський), Лицаря Сумного Образу – “високе начало самопожертви” (І. Тургенєв) та Алонсо Кіхано Добрий – “позитивно прекрасна людина (Ф. Достоевський)” [1, 279]. Такий ідеалізований підхід характерний для всього гуманістичного напрямку російської літератури XIX ст. та мав значний вплив на сприйняття роману “Дон Кіхот” в Україні.

На наш погляд, епоха романтизму, реабілітувавши сервантесівського героя, не відмінила попередніх оцінок, а ускладнила та збагатила картину тлумачення роману “Дон Кіхот”. Наприклад, ще німецькі романтики неодноразово зверталися до роману М. Сервантеса як до зразка комічної оповіді. Вони намагалися ставити та вирішувати проблеми “комічного”, “гротеску”, “гумора” на матеріалі “Дон Кіхота”, знаходили в ньому втілення ідеалу романтичної іронії. Саме німецькі романтики першими застосували формулу, що є аксіомою для сучасних дослідників та читачів: “Дон Кіхот” – “пародія на лицарський роман”. На думку С. Піскунової, їх слід назвати авторами третього варіанта прочитання роману М. Сервантеса – його трагікомічної рецепції [3]. Проте комічність роману жодним чином не вплинула в їх сприйнятті на ціннісну сутність образу головного героя, який залишався для них фігурою піднесеною та трагічною.

На нашу думку, вказана вище періодизація (два етапи) не є достатньо повною і потребує уточнення, оскільки на зламі XIX–XX ст. в результаті

стрімкого розвитку суспільства та глибоких соціально-політичних зрушень починається процес руйнування старого культурного світу й активізуються пошуки нових підходів інтерпретації художніх текстів. Літературна форма та особливості поетики роману М. Сервантеса наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. все рідше викликають зацікавлення дослідників. Важливішою стає сама ідея кіхотизму як головна проблема людського існування. Дон Кіхот перетворюється на філософсько-психологічну константу, притчу, міфологему. За всіма ознаками це вже не елемент романної структури, а факт культурного існування.

Зв'язок психоаналізу з літературою значною мірою визначив особливу атмосферу не тільки першої половини, а й усього ХХ ст., і дослідження художніх творів у цьому напрямі не оминуло й роман “Дон Кіхот”. Англійська дослідниця Д. Вілсон, називає М. Сервантеса пращуром З. Фрейда і зазначає, що, зацікавившись феноменом галюцинацій, психоаналітик почав читати “Дон Кіхота”, неодноразово коментував твір у своїх листах та навіть ототожнював себе з головним героєм іспанського роману [10, 30]. Е. Райлі та Дж. Беа, посилаючись на згадані листи, також вважали роман М. Сервантеса джерелом, що спонукало австрійського науковця до роботи в руслі психоаналізу.

Набувши популярності, вчення З. Фрейда підняло нову хвилю інтересу до твору М. Сервантеса у філософському та психоаналітичному контексті. Європейські дослідники (К. Юнг, пізніше Дж. Парр, Л. Гріндберг, І. Мунерман, Р. Ел Саффар, В. Хернандез), продовжуючи модні тенденції, схилилися до психоаналітичного підходу та підкреслювали подвійність смислів у “Дон Кіхоті”.

Пізніше, в другій половині ХХ ст., на роман М. Сервантеса звернули увагу представниці феміністичних студій, що розвинулися на засадах психоаналізу (М. Ворд, К. Надо, Р. Ел Саффар). Дослідниці прагнули проаналізувати у творі ролі, зіграні жінками, та дійшли висновку, що більшість сервантесівських героїнь виступають на захист жіночих прав і доводять своє право самостійно вирішувати власну долю.

Ще однією інтерпретаційною моделлю, що з'явилася на початку ХХ ст., є розроблена М. Бахтіним теорія карнавалізації. На нашу думку, її можна цілком повноцінно використовувати для компаративного дослідження художніх творів, зокрема сервантесівського роману. Завдяки працям М. Бахтіна, а пізніше Р. Паулсона, С. Піскунової та А. Редондо, сервантесівський комізм почали розглядати в контексті традиції народної карнавальної культури, що стало новим кроком у дослідженнях “Дон Кіхота”.

Проте особливу роль у формуванні нового тлумачення роману іспанського митця, про що свідчать роботи літературознавців та філософів (Д. Донцова, К. Заболотських, К. Корконосенко, О. Пронкевича, І. Тертерян та ін.), відіграла боротьба філософських та

політичних теорій в Іспанії на початку ХХ ст. Після глибокої національної кризи, викликаної поразкою країни в іспано-американській війні та втратою колоніальної могутності, в Іспанії виступило нове покоління письменників, філософів та літературознавців, так зване “покоління 1898 року”, яке поставило перед собою завдання соціально-політичного та культурного відродження батьківщини. Аналіз творчого доробку цих митців та критики початку ХХ ст. показав, що образ Дон Кіхота в їх інтерпретації набуває релігійного відтінку, перетворюється на культурний код, міфологему, стає фактом світової культури. Ідея кіхотизму стає засобом іспанського націотворення.

О. Пронкевич доводить, що “іспанський націотворчий досвід кінця ХІХ – початку ХХ ст. фіксує дві основні стратегії поширення донкіхотівської моделі поведінки серед широких верств національної спільноти. Одна з них полягає в піднесенні Дон Кіхота-персонажа на рівень репрезентанта ідеального “архетипу нації” [4, 66]. Найпоспідовніше таку лінію витримує у своїх працях іспанський філософ М. де Унамуно.

Багато років, за свідченнями літературознавців М. Бернадетта, М. Підаля, іспанці не визнавали глибину та серйозність творіння М. Сервантеса, вбачаючи в ньому тільки жартівливу пародію на лицарські романи та називаючи Дон Кіхота ганьбою іспанського народу. Скепсис та негативне ставлення до героя характерні навіть для раннього М. де Унамуно та Асоріна.

Пізніше Дон Кіхот стає для М. де Унамуно національним героєм іспанського народу, що виражає можливість подолання кризи через внутрішнє переродження окремої людини. Книга “Житіє Дон Кіхота і Санчо” М. де Унамуно є однією з найглибших та найсвоєрідніших філософсько-релігійних інтерпретацій роману “Дон Кіхот”. Головний герой М. Сервантеса в роботах іспанського філософа подібний до Христа. Він страждає, кається, помирає та воскресає, маючи палке бажання особистого безсмертя, яке завжди трагічне через свою недосяжність. Як зазначає американський дослідник І. Фокс, Унамуно “робить із тексту Сервантеса філософсько-релігійний трактат, в якому пропонує новий ідеал для відродження Іспанії, поєднуючи релігійну проблематику з національною темою.

У 1906 р. М. де Унамуно пише есе “Шлях до гробу Дон Кіхота”, де головною ідеєю стає воскресіння героя М. Сервантеса. Філософ оспівує в ньому іспанського Христа, його трагічний ентузіазм одинака, приреченого на поразку. Дон Кіхот для нього – реальна особа, оскільки несе в собі істинну релігійну та християнську мораль. М. де Унамуно прагне реабілітувати лицарсько-містичний ідеал, який уособлює Дон Кіхот, ображений та спародійований М. Сервантесом. Наратор прагне налаштувати читача на серйозне сприйняття вчинків сервантесівського лицаря та намагається перетворити його пригоди на “житіє” ідеального

лицаря. Він закликає вирушити в хрестовий похід та звільнити могилу Дон Кіхота від нерозумних бакалаврів, священнослужителів та цирюльників, які потребують вакцинації від загального психозу як протиотруту від тупості, що ними володіє. На думку письменника, потрібно позбавити людей від страху бути смішними тому, що над сервантесівським лицарем сміявся увесь світ, у той час як він сам не розповів жодного жарту, бо викликав сміх саме своєю серйозністю [7].

Пізніше в Іспанії, під впливом робіт М. де Унамуно, стає дуже поширеним порівняння Дон Кіхота з Ігнасіо Лойолою, засновником єзуїтського ордену, чи зі Святим Франциском. Підставою для цього є подібність ідеалу – католицизм і всесвітня монархія та загальновідомий факт прихильності М. Сервантеса до францисканства.

Таким чином, з кінця ХІХ – початку ХХ ст., до психоаналітичного, на засадах якого пізніше розвинулася феміністична інтерпретація, додається релігійне тлумачення роману М. Сервантеса “Дон Кіхот”, що стає провідним не тільки в Іспанії, а й у Великобританії та США. Натяки на подібність Дон Кіхота до Христа простежуються й у романі Ф. Достоевського “Ідіот”, проте чіткого формулювання ця ідея набула тільки після публікації творів “покоління 1898 року” М. де Унамуно, Х. Ортеґи-і-Ґассета, Асоріна), які знову актуалізували інтерес до шедевр М. Сервантеса не тільки в Іспанії, а й у всьому світі.

Отже, після появи нових підходів до тлумачення твору М. Сервантеса поетика роману та образ головного героя відступають на другий план – головним результатом засвоєння “Дон Кіхота” багатьма поколіннями читачів стає поява такого культурного явища, як “донкіхотство” або “кіхотизм”, що трактується дослідниками як психологічна категорія та філософське поняття. З кожною епохою цей термін наповнювався новим змістом: одні акцентували увагу на принижувальному значенні цього слова, інші підкреслювали його високий сенс.

На основі наступних чинників: зміна наукової парадигми, виникнення на початку ХХ ст. нових теорій (теорія карнавалізації М. Бахтіна) і підходів (психоаналіз З. Фрейда, пізніше феміністична критика, а з кінця ХХ ст. імагологія, постмодернізм та ін.) дослідження роману М. Сервантеса в різноманітних контекстах та аспектах, нами робиться спроба уточнити етапи сприйняття роману “Дон Кіхот”: перший (ХVІІ – ХVІІІ ст.) – комічне трактування; другий (кінець ХVІІІ – кінець ХІХ ст.) – взаємодетермінація романтичного та комічного прочитання твору; третій (кінець ХІХ ст. – наш час) – поліваріантне або багатоаспектне тлумачення: романтичне, комічне, релігійне, психоаналітичне, феміністичне та ін.

Уточнена періодизація, на нашу думку, найкраще відображає процес ускладнення та поглиблення сприйняття роману “Дон Кіхот” із кожною новою епохою, що змінювала аксіологічні доміанти його традиційних

характеристик та висувала своє тлумачення поведінки героїв у тому чи іншому контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багно В. Е. Дорогами “Дон Кихота” : Судьба романа Сервантеса / Всеволод Евгеньевич Багно. – М. : Книга, 1988. – 448 с.
2. Белинский В. Г. Тарантас / В.Г.Белинский // Белинский В. Г. Собр. сочин. ; [под ред. Иванова-Разумника] : в 2 т. – СПб., 1913. – Т.2. – 966 с.
3. Пискунова С. И. Истоки и смысл смеха Сервантеса / С. И. Пискунова // Вопросы литературы. – 1995. – № 2. – С. 143-169.
4. Пронкевич О. Літературне явище як чинник творення нації. Іконологічний аспект образу Дон Кіхота і нарація Іспанії / О. Пронкевич // Всесвітня літ-ра в середн. навч. закл. України. – 2007. – № 11–12. – С. 66–70.
5. Тургенев И. С. Гамлет и Дон Кихот / Иван Сергеевич Тургенев // Собр. соч. : в 11 т. – М. : Правда, 1949. – Т.11 – С. 5-23.
6. Сервантес М. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / М. Сервантес ; [пер. з ісп. М. Лукаша] // Роман : в 2 ч. – Харків: Фоліо, 2008. – Ч.1. – 478 с.
7. Унамуну М. де. Путь ко гробу Дон Кихота / Мигель де Унамуну // Избранное : в 2 т. – М. : Худ. лит., 1981. – Т.2. – 352 с.
8. Шеллинг Ф. В. Й. Философия Искусства / Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг ; [в пер. С. Попова]. – М. : Мысль, 1966. – 480 с.
9. Cadalso J. Cartas Marruecas. Noches lugubres / [edición de Joaquin Arce]. – Madrid, 1998. – P. 224.
10. El Saffar R. Quixotic Desire. Psychoanalytic perspectives on Cervantes / Ruth Anthony El Saffar and Diana de Armas Wilson. – Ithaca : Cornell University Press, 1993. – 332 p.

Стаття надійшла до редакції 29 жовтня 2017 року